

Давня та нова історія України

С. В. Ваєрик

ОБРАЗ УКРАЇНИ В КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Прикметною тенденцією розвитку сучасних гуманітарних наук стає дослідження уявлень про географічний простір у різних культурних контекстах, відтворення образів місцевостей і територій, вивчення ставлення місцевих спільнот до природного і соціального середовища, в якому живуть люди – носії певної культури [1, с.167]. Підґрунтям зростання інтересу до історії просторових уявлень є усвідомлення тієї обставини, що без детального вивчення уявлень людини про географічний простір неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення з навколишнім середовищем. Саме сприйняття довкілля визначає просторову поведінку людини, в значній мірі – її господарську і культурну діяльність [2, с.170-171].

Географічні уявлення доби Середньовіччя і Нового часу були більше, ніж просто географія – як ми її розуміємо зараз. Це був, по суті, цілий світогляд, і структура географічного простору була в той же час і певною ідеологією. Образи простору були одночасно і образами часу, образами зрозумілого і ясного світоустрою. Аж до моменту оформлення географії як науки і винайдення чітких вимірювальних механізмів у картографії структура географічного простору залишалася клаптиковою, і мандрівник немов-би проковтував величезні відстані, описуючи лише свої зупинки у великих містах і селищах [3, с.13]. Кожна окрема група людей, об'єднана чи то спільністю соціального статусу, чи територією, чи професійним заняттями, формувала власний комплекс образів окремих географічних об'єктів, міст, місцевостей, що взаємодіяли, перепліталися, створюючи неповторну, унікальну картину світу, характерну лише для даної спільноти. В результаті в межах певної культури одночасно існувала величезна кількість ментальних просторів, що в сукупності, в значній мірі узагальнені і спрощені, витворювали спільні для всієї культури уявлення про навколишній світ. Фернан Бродель у праці “Що є Франція? Кн. 1. Простір і історія” саме через плюралізм просторових уявлень, а відповідно і плюралізм способів організації простору, дав таке визначення Франції: “Франція – це різноманіття” [4, с.56]. Таке ж визначення ми можемо дати будь-якій країні, що об'єднує різноманітні етнічні і соціальні групи людей, різні ландшафти і кліматичні умови – в тому числі й Україні.

В XVII ст. на теренах сучасної України, де була відсутня міцна державна влада, не було чітких кордонів, меж адміністративних одиниць і володінь землевласників, де всі культурні ініціативи завдячували меценатству, – була відсутньою і офіційна “реальна” географія, яка б стандартизувала, впорядковувала суспільні уявлення про оточуючий світ. Але при цьому Русь славилася своєю вченістю завдяки ініціативі православної церкви в галузі освіти. Як свідчив Павло Алепський, що супроводжував антіохійського патріарха Макарія в Росію: “В землі козаків усі діти уміють читати, навіть сироти” [5, с.27]. А оскільки навчання велося на основі релігійних текстів, в уявленнях українців про організацію простору домінувала біблійська космогонія. Відповідно, характерними рисами українського світогляду XVII ст. були надзвичайна забобонність, віра в існування краю світу, Боже провидіння, чудеса, надприродні явища.

В результаті синтезу реального простору, який людина споглядала щоденно, з місцевими, характерними лише для окремих спільнот, надприродними просторами, в які людина беззастережно вірила, формувався ментальний, народний простір. Крім міфічного був також і офіційний, геометричний простір, на який посилялися в діловодстві Гетьманщини і міждержавному листуванні. Більшість досліджень зосереджується саме на цьому останньому інтегральному, геометричному просторі, що демонструє уявлення всієї культурної спільноти. Тоді як ментальний простір лишається поза увагою вітчизняних, недослідженими є просторові уявлення окремих соціальних станів і груп Гетьманщини і зокрема козацтва.

Існує ще одна обставина, яка робить тему просторових уявлень українців барокової доби особливо привабливою: це була доба за якої усталилася масова практика вживання назви “Україна” замість традиційного “Русь”. А збільшення кількості козацтва і території, на яких воно домінувало в XVII ст., дивовижно співпадають з часом закріплення і ареалом поширення назви “Україна”.

Прагнучи внести корективи і уточнити сучасне розуміння культурно-географічних процесів на українських територіях другої половини XVII – початку XVIII ст., ми спробуємо дати відповідь на

наступні питання: де поширилася і наскільки вживана була назва “Україна” і по відношенню до яких територій і якої частини суспільства вона вживалася; як змінилися світоглядні орієнтири козацтва після успіхів Визвольної війни, в тому числі сприйняття України і сусідніх держав. Дані питання не нові в історіографії, і розробляються вони з початку XIX ст. [6-18]. В тій чи іншій мірі проблеми семантики назви “Україна” торкаються усі автори синтетичних праць з історії України М.С.Грушевський [19], Д.І.Дорошенко [20], Н.М.Яковенко [21]. Але до сього часу факт поширення назви Україна постулювався, декларувався, констатувався, але не доводився, не аргументувався. Досліджувалася лише технічна сторона проблеми методами історичної географії [22-27], що ж до самого образу України, то він взагалі не досліджений. Під образом в даному випадку ми розуміємо елемент свідомості певного суб’єкта чи групи людей (у формі абстрактного поняття чи уявного зображення), пов’язаний з певною територією, а також із знаком чи словом, що позначає цю територію на мові, зрозумілій даному суб’єкту чи спільноті. Образ місця – це не лише його географічна характеристика, це сукупність всіх асоціацій і емоцій, що виникають у людини при згадці чи спогляданні даної місцевості.

Дана стаття побудована на аналізі козацько-старшинських літописів, тому що вони найбільш повно й широко відображають уявлення козацтва другої половини XVII – початку XVIII ст. про світ і події в ньому. Можливості таких джерел, як універсали, карти, плани, описи територій – в плані реконструкції ментальності козацької верстви мають певні обмеження, тому що вони створювалися переважно діловими органами Гетьманщини і відображали геометричний простір. Тоді як в Літописі Самовидця, “Действиях презельной брани...” Григорія Граб’янки і “Сказанні...” С.Величка відображено всі важливі для авторів літописів сторони життя і саме в тому ракурсі, як їх бачило козацтво. В літописах ми зустрічаємо переважно якісні характеристики географічного простору, які безпосередньо, без додаткової трансформації, можуть використовуватись в якості елементів образних описів – наприклад, такі характеристики, як тіснота, безкраїсть, прикордонність, безлюдність.

Досліджуючи тексти козацько-старшинських літописів ми застосували метод текстологічного аналізу, зокрема при встановленні частотності вживання тих чи інших назв; а також метод герменевтичного тлумачення для розуміння текстів літописів, виявлення значення окремих назв і тверджень.

Праці козацької старшини є першими світськими історичними творами в українській історіографії. Духовенство не так гостро відчувало історичну реальність, як козацтво, тому їхні праці цього періоду (“Синопис” і “Хроніка” Сафоновича) зосереджувались здебільшого на добі Київської Русі, а в богословській і полемічній літературі історичні події XVII ст. майже не відображені. В той же час кожен з авторів козацьких літописів пройшов довгий шлях, який починався зі служби в рядовому козацькому війську, вони увібрали всю практику козацтва, козацький колорит і організували його в певний світогляд, відображений в їхніх літописах. Важливою обставиною є також входження авторів літописів до державних, політичних і воєнних кіл, що забезпечувало широкий кругозір і геополітичну обізнаність.

Щасливою для нас обставиною є також той факт, що літописи вийшли в світ з різницею в 10 років – праця Самовидця на зламі XVII – XVIII ст.; Граб’янки в 1710; а Величка в 1720; що дає можливість простежити певну динаміку світогляду. Так, зміст назв “Русь”, “Україна”, “Малоросія” в літописах не однаковий, що нам демонструє наведений далі аналіз текстів літописів.

Хронологічно Літопис Самовидця написано першим, і свою назву він отримав тому, що його автор був безпосереднім свідком подій Визвольної війни і доби Руїни. Тож його праця, перш за все, репрезентує світогляд козацтва другої половини XVII ст., тому що на цей час припадає період свідомого життя автора літопису. Два інші літописи представляють козацтво на зламі століть, тобто початок боротьби козацтва за визнання його статусу в Російській імперії Петра I. Цим пояснюється той факт, що в Літописі Самовидця не фігурують такі визначення українських земель, як Русь і Малоросія.

В літописі Самовидця термін Україна вживається близько 60 разів, тоді як терміни Русь, Мала Росія не зустрічаємо жодного разу. Для Самовидця Україна – це територія Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, тобто територій, які ми визначаємо як Гетьманщину.

У Літописі Самовидця Волинь і Поділля виступають як польські території. Так, розповідаючи про унію, автор різко протиставляє Литву і Волинь Україні: “...Бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати” [28, с.51]. З цього видно, що автора обурює факт поширення унії на Україну, а до католизації Волині він ставиться лояльно. На те що автор не відносить Волинь і Поділля до складу українських земель, вказує та обставина, що його не бентежить факт спустошення ордою цих територій: “А гетман Хмельницький, ставши под Кам’янцем Подольским, много шкоди начинили: поза Львовом і по Волинню попустошивши и наполнивши ясиром орду, повернул до Чигирина и отпустил орду” [28, с.64], тоді як спустошення ордами Брацлавщини і Київщини обурюють автора [28, с.142, 147]. Ще більш яскраво демонструє те, що Волинь, за розумінням автора, не входила до складу українських земель, наступна цитата: “Але орди... на Україну не входили, тилько на том боку Дніпра, на Волинню шкоди починили...” [28, с.147]. Далі в літописі говориться, що головною причиною успіху татарського нападу на Волинь була “неосторожность войск коронных”. Ці слова свідчать про те, що для автора літопису Волинь є частиною Польщі, бо саме польські війська мають її обороняти, а не козаки. Про те, що для автора Літопису Самовидця Поділля не було українським, свідчить той факт, що він неодноразово протиставляє центр Поділля – Кам’янець-Подільський українським землям, посилаючись на нього як на відправний пункт в походах польських військ на Брацлавщину, як ось у такому повідомленні: “...войска коронные, скупившись, просто рушили на Україну от Камянця

Подольського” [28, с.70]. Тож можемо впевнено стверджувати, що для автора літопису Самовидця Україна на західному боці Дніпра існувала у складі Київщини і Брацлавщини.

На півночі українські землі закінчувалися “Сіверією”, яку автор також називає “Стародубщиною”, з такими головними містами, як Стародуб, Почеп, Мглин, Дроків [28, с.65]. В літописі вказується, що “Стародубщина” межувала з Литвою: “А литовское войско стало в Стародубовщині, як идет граница Князства Литовского” [28, с.62]. Спираючись на цю вказівку автора, а також на частину опису нашестя сарани, де Сіверщина вписана до українських територій: “...а иная тут на Україні, коло Ніжина і Чернігова и на Сівери коло Стародуба зазимовала” [28, с.151], – ми прийшли до висновку, що для автора літопису Стародубщина була крайньою північною територією України.

В Літописі Самовидця згадуються кордони Польські і Литовські, але жодного разу не вказуються на кордон з Росією. На нашу думку, причиною цього є те, що українці в період Руїни не мали постійних воєнних конфліктів з росіянами, а прикордонні землі були малолюдними, тому Москва була зацікавлена в міграції українців, і потреби у визначенні чітких меж держав не було. Аналізуючи текст літопису, приходимо до висновку, що кордон пролягав десь між Путивлем і Конотопом, бо саме в цих містах зупинялися посли від Гетьманщини і Москви відповідно, а від Путивля – на південь до верхів’їв р. Коломака. Щодо Слобідської України, автор літопису недвозначно вказує, що це російські (московські) території: “...а инніе на кгрунтах московских слободи поосажовали...” [28, с.62]; але міста, осаджені на цих територіях, він називає українськими: “...Петро Рославец... пойшов на Москву у кількадесят коней, хочаючи поддати Сатродуб, жеби zostавал як городи українніе московскіе: Суми и Рибное” [28, с.123], тобто міста українські (населені українцями), що осаджені на московських теренах і знаходяться під управлінням Москви.

Найбільш складним є питання щодо південних меж України. Автор Літопису Самовидця жодного разу не згадує про їх існування. Той факт, що козаки вільно пересувалися між Україною, Запоріжжям і Низом, говорить про те, що в розумінні автора літопису чіткого південного кордону не було.

Україна для автора Літопису Самовидця – це перш за все люди, про що яскраво свідчить наступне місце з літопису: “...Бо цале отдал Україну, тоест людий тяглих, мещан...” [28, с.99], де автор, говорячи про Україну, має на увазі її населення. Тоді як Україна, як певний географічний простір, в літописі майже не відображена, вона постає перед нами як творіння людини, певне поняття з визначеним територіальним значенням, Україна – це заселені людьми міста, села, слободи. Образ України у Самовидця ненатуральний, в ньому відсутні ландшафт, клімат, природа. Автор орієнтується в просторі за населеними пунктами, які ми б визначили як міста-орієнтири – це, як правило, великі, старі, загальновідомі міста – Старокостянтинів, Кам’янець-Подільський, Київ, Черкаси, Полтава, Конотоп. При цьому рідкими є посилання на річки, урочища. Україна постає одноманітною, в літописі постійно фігурує лише одне означення місцевості – “поле”, або “чисте поле”, наприклад: “Пошол на Низ ку морю, на поля к Лиману...” [28, с.48], “А землею, полем...” [28, с.49], “Испоткавшись в полях, у урочища Жолтой води...” [28, с.49], “...беручися в поля ку Росаві” [28, с.50], “осаженное будучи в степах...” [28, с.50]. В описах територій відсутні річки, балки, яруги, яким надано величезного значення в українському епосі, а також і в Літописі Граб’янки: “...Що лоза то й козак, а де байрак то по сто і двісті козаків там” [29, с.25]. Але з іншого боку визначення України як поля натякає на її безмежність, на відсутність меж і кордонів, на необмежені можливості в господарській діяльності.

Україна для автора Літопису Самовидця – це “наша земля”, а лівобережних козаків він називає “наші войська”, що вказує на прив’язаність до території, гордість своєю землею і співвітчизниками, але при цьому навряд чи ці відчуття можна вважати патріотизмом в сучасному розумінні слова. Автор лояльно ставиться до сусідніх народів, у нього відсутні негативні чи позитивні оцінки сусідніх держав. Знаходимо лише характеристики військ; так, татари – вправна кіннота, якої дуже боялися поляки, але при цьому зрадливі; поляки – колись “славні мужі”, тепер втікають з поля бою і не тримають власного слова; високо оцінюється німецька піхота.

В описах подій автор Літопису Самовидця частіше всього посилається не на старі адміністративно-територіальні одиниці (воєводства, повіти), а на історико-географічні назви територій і на полково-сотенний поділ, що вказує на рівень сприйняття козацтвом польської, а пізніше російської адміністрацій. В літописі фігурують такі історико-географічні назви територій, як Брацлавщина, Вишнівеччина, Волинь, Забужжя, Задесення, Задніпря, Подніпров’я, Запоріжжя, Підгір’я, Полісся, Сіверія, Слобожанщина, Низ. Іноді згадуються повіти, наприклад Могилівський, Уманський, але частіше автор лише вказує на повіти не називаючи їх: “Мор був в Корсуні і по інших містах в тих повітах...” [28, с.64], в літопису є також посилання на воєводства – Київське, Чернігівське, Брацлавське. В той же час автор широко вживає назви полків. Схоже, що в побуті населення Гетьманщини для вказівки на якусь частину України переважно посилалося на полки як територіальні одиниці, тож можемо зробити висновок, що адміністративно-територіальні реформи Б.Хмельницького за малий проміжок часу були сприйняті українцями на ментальному рівні. Нові назви міст, вулиць досить повільно (протягом 1-2 поколінь) сприймаються людьми і побутують водночас зі старими, але в даному випадку бачимо, що сучасник самого Хмельницького надає перевагу саме полково-сотенному поділу при означенні територій.

У всіх трьох літописах ми зустрічаємо списки чи перерахування полків. Так, у Самовидця знаходимо вказівки на 24 територіальних полки: Київський, Білоцерківський, Животівський, Зінківський, Ічнянський, Ірклівський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Лисянський,

Стародубський, Лубенський, Миргородський, Могилівський, Ніжинський, Павлоцький, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський, Гадяцький. За часів гетьманування Б.Хмельницького кількість полків коливалася від 16 до 20. В 1650 р. існували такі полки: Київський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (після 1653 р. Вінницький, у 1660-х об'єднаний з Брацлавським), Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський [30, с.398], тоді як інші зазначені автором літопису полки були або тимчасовими, або військовими. Короткий час існували також Могилівський (Подільський), Туровопінський, Білоруський (Чауський, Бихівський) полки. Правобережну Україну автор називає “тою стороною”, а Лівобережжя – “сей бік”, “Задніпря”. Остання назва рідко зустрічалася у XVII – XVIII ст., що говорить про її локальне походження; вживалась вона, напевне, на Сіверщині, звідки родом автор.

В 1710 р., як зазначено в назві літопису, була написана праця гадяцького полковника Григорія Граб'янки “Действия презельной брани...”. Свою працю Г.Граб'янка написав ще не займаючи посади полковника, яку він обійняв у 1730 р., а сидючи на досить низьких урядах (полкового сотника чи осавула, точно не відомо). З усіх трьох літописів твір Г.Граб'янки здобув найбільшої популярності, яку утримував протягом цілого століття до створення “Історії Русів”. Напевне, не тільки серед літератури, що дійшла до нас, але і взагалі серед історико-політичної літератури даної епохи він найбільше відповідав потребам старшини. Саме тому він стільки разів переписувався, доповнювався (відомо більше 50 списків літопису – 35 короткої і 16 довшої редакції), і був основою для створення інших популярних компіляцій, як “Краткое описание Малороссии” [31, с.215-232].

В літописі Г.Граб'янки назва “Україна” зустрічається 127 разів, але поряд з нею вживаються також назви “Малоросія” – 21 разів і “Русь” – 29 разів. Якщо перші дві назви вживаються тільки по відношенню до українських земель, то назва Русь вживається двох значеннях: Київська Русь; всі українські території у складі Речі Посполитої. Наприклад: “...Батий... року 1248 прийшов і на Русь...” [29, с.22], “...року 1128 був гетьманом на Русі” [29, с.89] – мова йде про Київську Русь; “Козаки... Полское Королевство и Русь отъ всякихъ имъ наносимихъ Татарами озлоблений крепко защищали” [29, с.12], “...а всіх останніх на Русі з польською шляхтою у правах та вільностях об'єднав...” [29, с.24], “...непускали наїздів турків і татар на Русь і Польщу” [29, с.26] – мова йде про православну частину Речі Посполитої.

В літописі частіше вживається назва Україна, під якою автор розуміє території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Як відомо, Григорій Граб'янка при написанні свого твору використовував один зі списків Літопису Самовидця, тому тексти літописів, починаючи з 1648 р., майже ідентичні, а відповідно і образ України в обох працях подібний, з єдиною різницею, що у Г.Граб'янки він більш повний. Як і у Самовидця, у Г.Граб'янки Волинь і Поділля не входять до складу України: “...Поділлям та Україною...”, “Поділля і вся Україна” [29, с.154]. Окремо говорить автор і про Волинь, наприклад: “...Орди, почувши о готовності войска, на україну не входили:”, “Коронний гетьман... дозволив татарам пограбувати Волинь...” [29, с.161]. Даний фрагмент тексту красномовно свідчить, що Волинь для автора не була українською землею, описувані події стосуються 1685 р., коли Правобережна Україна за винятком Києва належала Речі Посполитій, але навіть при тому, що і Україна і Волинь входили до складу однієї держави, автор не отожднює їх. Це говорить про те, що в даному випадку назва Україна вживається в літописі для означення історичної території, а не “козацької держави”, бо на 1685 р. на Правобережжі Гетьманщини вже не існувало.

Щодо північних і східних меж України в уяві Граб'янки, то вони співпадають з уявленнями Самовидця. Так само як і в Літописі Самовидця, Григорій Граб'янка говорить, що Стародубщина межувала з Литвою: “...на Стародубщину за Мглин, аж до Литовського кордону...” [29, с.84]. Проте на відміну від автора Літопису Самовидця, Г.Граб'янка згадує також і Московські кордони, тим самим засвідчуючи, що на момент написання літопису вони вже були чітко визначені. Так, описуючи заселення українцями Слобідської України, він вказує: “...За кордон у Велику Росію і селитися містами. Ото від тоді беруть свій початок Суми, Лебедин, Харків, Охтирка...” [29, с.86]. Спираючись на наведені вище уривки, ми прийшли до висновку, що територіально літописна Україна у Самовидця і Г.Граб'янки ідентична. Проте маємо зауважити, що назва Україна за своїм значенням у Літописі Самовидця є сталою, і ніяк не змінюється, а в Літописі Григорія Граб'янки ми бачимо динамічний образ України, тому накреслений щойно нами територіальний образ стосується лише періоду до 1667 р, тобто тієї частини літопису, що була скопійована з Літопису Самовидця.

Як зазначалося, поряд з назвою Україна в Літописі Г.Граб'янки починає вживатися назва Мала Росія, при цьому вживання її припадає на початок літопису і на його третю частину після 1667 р. Так, із 21 вживань цієї назви 16 приходяться саме на частину тексту літопису після 1667 р., яка становить приблизно ¼ твору. Під 1667 р. містяться такі рядки: “...Покликали його (Дорошенка) з України також і на Малоросійське гетьманство” [29, с.138]; тут автор розділяє за значенням терміни Україна і Малоросія, прив'язуючи перший до Правобережжя, а другий до Лівобережжя. На думку автора, поділ на Підросійську і Підпольську сторони Дніпра відбувся після встановлення на Правобережжі гетьманом Дорошенка, про що він свідчить в своєму літописі: “Оце відтоді і повелось, що кожен берег Дніпра мав свого гетьмана. Один приймав гетьманство з рук царської величності (під його владою було і Запоріжжя), а другий – від короля польського у Чигирині настановлявся.” З цього моменту чітко прослідковується, що для означення Лівобережжя автор вживає назву Малоросія (малоросійське гетьманство, малоросійське військо і ін.), а для означення Правобережжя – назву Україна. Після

цитованого запрошення Дорошенка на Малоросійське гетьманство назва Малоросія вживається 16 разів, із них 15 в значенні Лівобережжя, в одному випадку не зрозуміло про які саме території йдеться; назва Україна після цієї ж події вживається 20 разів, із них 13 у значенні Правобережжя, у трьох випадках мається на увазі вся Україна (Гетьманщина) і в чотирьох випадках не зрозуміло, про які саме території йдеться. Тож можемо впевнено сказати, що згідно з уявленнями Граб'янки, в другій половині 1660-х рр. Україна фактично розділилася на Україну і Малу Росію, що було закріплено Андрусівським договором, і вже наступне покоління, що прийшло на зміну учасникам Визвольної війни, сприйняло цей факт і мислило себе як малоросійський-козацький народ, а Малоросію як частину Великої Росії. Значення малоросійський-козацький вжито не випадково, Г.Граб'янка сам говорить про українців, як про "народ малоросійський прозваний козаками" [29, с.15].

Для Г.Граб'янки Україна – це вже сформована держава, він говорить про неї нарівні з Польщею. Про це свідчать чисельні фрагменти з літопису: "У вас є Польща, а Україна нехай козацькою буде..." [29, с.53] – як бачимо, тут висловлюється претензія на незалежність України; далі автор вже говорить про Україну й Польщу нарівні "Поки житимуть Україна і Польща" [29, с.115]. В багатьох інших випадках Граб'янка говорить про Україну, як про самостійну державу: "...визволителем України...", "І думаш, що збережеш Україну?", "Погрожував розширити межі (України) до Сяну і Вісли." і т. п. Сама ж Україна постає живою і мальовничою, чого тільки варте порівняння: "Бо й справді у тих великих степах немає ні доріжки, ні сліду, як у морі" [29, с.164], де український степ порівнюється з безкрайнім морем. Місцевість України у Граб'янки жива, а ландшафти реальні, літописець вживає такі означення місцевості, як поле, чисте поле, степ, "під бором коло озера", "гори й долина", "у яругу, прямо у хащі й болото", "їх селяни в лісі ловили" та ін. У Літописі Г.Граб'янки не вистачає лише одного: красномовних, меланхолійних описів місцевості, які присутні в Літописі С.Величка.

Говорячи про ті чи інші події, Граб'янка завжди вказує, в якій частині України вони відбувалися. Так, розповідаючи про Палія, він вказує, що той стояв на Поліссі; розповідаючи про Самусея гетьманство, він вказує, що той зробив своєю резиденцією Вінницю на Подністров'ї. Тобто, уяві автора притаманним був не адміністративно-територіальний устрій, а народний, історичний, кожна з подій в нього прив'язана до котроїсь території, чи то до Подніпров'я, чи Волині, чи Полісся. В уяві автора Україна поділялася не на адміністративно-територіальні одиниці, як то повіти чи воєводства, нав'язані державою, які він майже ніколи не вказує, а на усталені, вироблені часом і традиційні історико-географічні області.

Майже увесь літопис розповідає про події, які відбувалися в Подніпров'ї, і лише зрідка фігурують інші історичні області. Це можна пояснити тим, що на той час основні події відбувалися саме на Подніпров'ї, де знаходилися резиденції гетьманів. Тоді ж, коли і на інших територіях відбувалися якісь вагомні події, автор обов'язково їх згадує. Так, в літописі згадуються Волинь, Полісся, Поділля, Забужжя, Подністров'я, Запоріжжя, Слобожанщина, Підгір'я.

Як і автор Літопису Самовидця, Г.Граб'янка надає перевагу полково-сотенному устрою перед поділом на воєводства і повіти для означення територій. В кінці літопису Граб'янки серед додаткових документів подано реєстр полкових міст і полковників, де їх нараховується 34, а саме Чигирин, Корсунь, Канів, Черкаси, Біла Церква, Павлоч, Лисянка, Торговиця, Брацлав, Вінниця, Могилів-Подільський, Кальник, Животов, Кам'янець-Подільський, Київ, Переяслав, Іркліїв, Кропивна, Миргород, Полтава, Зінків, Гадяч, Лубни, Прилуки, Ічня, Ніжин, Остер, Чернігів, Сосниця, Стародуб, Бихів, Овручов і Турів. Проте в даному випадку автор літопису має на увазі військові полки і не вказує, які із них були територіальними.

Літопис Самійла Величка було закінчено близько 1720 р. Він дійшов до нас в оригіналі і одному списку. Причину такої малої кількості списків, порівняно з Літописом Граб'янки, вбачають у громіздкості і змістовній перенавантаженості праці, через що мало хто брався її читати і переписувати (за обсягом праця С.Величка більше ніж в десять разів переважає праці Самовидця і Г.Граб'янки, які приблизно однакові за обсягом). Достовірно відомо, що Величко помер 1728 р., рік народження визначають приблизно – 1670. Він походив з козацького роду, але не значного, тому що, як доводить це Л.Клепацький [32, с.26], після звільнення з в'язниці жив у маєтках Кочубеїв, а значить, не мав своїх. Хоча, можливо, вони були конфісковані після його арешту. До 1705 р. С.Величко служив у генерального писаря В.Кочубея, а з 1705 по 1708 рр. працював у генеральній канцелярії. У 1708 р. Величка з невідомих причин було ув'язнено і лише в 1715 р. його звільнили. Вік Величко доживав у маєтках Кочубеїв селах Жуки і Диканька під Полтавою, де і написав свої праці [33, с.5-7].

С.Величко був надзвичайною людиною для свого часу, характерною його рисою була всеохоплююча цікавість, він намагався не проминути жодної книги, що була на Україні, любив подорожувати. Так, у передньому слові до "Космографії", яка переписувалася під його керівництвом, він говорить: "Звідомився ж я про таке, про що й впродовж цілого віку довгочасного життя, мандруючи по всіляких найдаальших землях та країнах, дізнатися б не зміг" [33, с.303]. Під "найдаальшими землями та країнами" автор має на увазі Волощину, Польщу і Московію, в яких він побував перебуваючи на службі у Кочубея.

Обізнаність козацької старшини в географії світу обмежувалася добрим знанням сусідніх країн, як то Кримське Ханство, Молдова, Румунія, Польща, Росія, та посереднім знанням Європи і Близького сходу. За свідченням З.І.Хижняк, у Києво-Могилянській академії з початку XVIII ст. географію вже викладали за підручником "Питання з давньої і нової географії" німецького вченого Йогана Гібнера,

який являє собою космографію [5, с.62-63]. Ми знаходимо згадку про історіографа Гібнера у літописі Г. Граб'янки [29, с.11]; це свідчить про те, що за його працями навчалися і в 70–80-х рр. XVII ст. Тож українці вже з кінця XVII ст. почали переходити від біблійної географії до реальної, вони поєднували в своїй свідомості “жахливу силу забобонів, віру в чудеса, в надприродний світ” і одночасно сприймали наукові і географічні відкриття, ці люди поєднували традиціоналізм і цікавість до нового, це були “люди барокко”, які підготували українську культуру до доби Просвітництва.

В літописі С.Величко використовує три назви для означення українських земель – Україна (163 рази у першому томі, 248 разів у другому томі), Малоросія (85 разів у першому томі, 265 разів у другому томі) і Русь (загалом 39 разів). Там, де Величко користується іноземними джерелами чи українськими документами, переважає назва Україна; коли ж Величко веде розповідь від себе, переважають означення Малоросія, українська Малоросія, малоросійська Україна. Назву Русь автор використовує дуже рідко, і переважно в запозичених матеріалах; так, 9 з 39 вживань цієї назви зосереджено у цитаті з поеми Бучинського-Яскольда “Чигирин”. А інші приходяться, як правило, на викладені автором в довільній формі універсали і листи.

Які ж саме землі Величко розумів під назвами Україна і Мала Росія?

В цитованих Величком універсалах Б.Хмельницького перераховуються всі землі населені українцями: “Вони (поляки) завоювали війною... наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі і просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й полоцьку” [33, с.79] – але при цьому автор не називає їх Україною, для нього це минушина, а Україна, в якій він живе, існує в реальному часі.

За уявленнями С.Величка, Україна існувала в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, що відповідає уявленням Г.Граб'янки і Самовидця, тож ми можемо визнати, що в розумінні козацької еліти і, можливо, усього козацтва Україна існувала саме в межах згаданих воєводств. Тут ми можемо навести багато прикладів з літопису: “Хмельницький... прибув з Бродів на Україну... спізнався з добрими козацькими молодцями і від'їхав... на Низ до Запорізької Січі” [33, с.33], – Броди знаходяться неподалік Львова, тобто територія Галиччини для автора не була Україною, далі з України Хмельницький рушив на Запоріжжя, яке лежало на Низу, а не на Україні. В іншому місці з літопису до Польщі віднесено найбільші міста Волині і Поділля: “Тоді не лише близькі до України міцні під Польщею міста були поруйновані й занепали, як то Константинів, Бердичів, Збараж і Львів, але від козацької зброї... мусили тремтіти і терпіти чималий ущербок навіть найміцніші фортеці та замки під Польщею, як Кам'янець-Подільський, Бар, Нестервар, Замостя, Люблін, Броди, Слуцько, Олика та багато інших зі своїми уїздами та повітами” [33, с.92]. Таким чином, можемо підсумувати, що для Самійла Величка звичним було уявлення про Україну у складі Чернігівщини, Київщини й Брацлавщини. Україна і Малоросія для автора – тотожні назви, свідченням тому є вживання автором таких зворотів, як “малоросійська-україна” чи “українська-малоросія”, де вони зливаються в єдине значення.

Самійло Величко спромігся витворити цілісний образ України. В нього спочатку розгортається простір, в якому вже потім розміщуються події. Величко надзвичайно цінить Україну, любить її, слухаючи “розповіді старих людей”, читаючи “козацькі літописання”, він бачить стару Україну, до Визвольної війни Б.Хмельницького і Руїни, й жалкує за нею. Ось як з красномовно він описує Україну: “Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям, просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – був він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих – їх покривало саме тільки небо” [33, с.27]. Щоб описати місце – потрібно дещо про нього знати. Не секрет, що у кожного з нас вже є певне уявлення майже про кожне місце на планеті. Інша справа, що уявлення про місце буває повним і неповним, “однобоким”, почерпнутим із книг, із розповідей, чи із власного споглядання місця. Куди б ми не їхали – ми обов'язково знаходимося під впливом свого шляху, важкого чи простого, “механічно” оцінюємо доступність, відчуваючи ефект шляху. Наше розуміння місця є результатом перш за все нашої подорожі. І лиш потім (і “до того”) – результат вивчення карти чи довідника [34, с.50-51]. Даний опис з Літопису Величка є саме враженнями від побаченого, він явно вирає поряд з іншими образами конкретних місць завдяки враженням, ефекту, що його справила подорож на автора літопису. В 1702 р. С.Величко приймав участь у військовому поході і проходив через Правобережну Україну.

Характеристика Півдня у Величка подібна до тієї що ми бачили у Граб'янки, але більш проста, він характеризує його як поле, змережане чисельними річками, балками і долинами: “Переходячи по тих степах через усілякі польові річки, що течуть до Дніпра, числені балки й долини...” [35, с.370].

На відміну від літописів Самовидця і Г.Граб'янки, в “Сказанні...” Величка зустрічаємо й інший погляд на територіальні межі України, яку С.Величко запозичив з “Скарбниці” І.Галатовського, де до України також приписано Західну Україну: “...Турки... здобули тоді в Україні Львів, Броди та інші міста, а християнські польські військах боронили. Про це свідчить згаданий отець Галатовський у своїй книжечці “Скарбниця”, в чуді 26, на сторінці також 26. А що написав Львів, Дубно, Броди та інші тамтешні міста Малою Росією, то зробив це не вигадавши, а взявши з тої-таки “Скарбниці” премудрого

мужа отця Галятівського, який... ясно називає перелічені міста Малою Росією” [33, с.187]. Як бачимо, С.Величко, аби зняти з себе відповідальність за зміст наведеної цитати, але в той же час вважаючи його цікавим, подає посилання на джерело. Взагалі для Величка є характерним виклад тексту з посиланнями на джерела. Цитуючи С.Твардовського [36], при тому, що погляди останнього розбігаються з уявленнями самого Величка, він вказує, що ця інформація взята з Твардовського.

Для позначення сторін Дніпра Величко майже не вживає означень Лівобережжя і Правобережжя, пишучи “той берег” (правий) і “цей берег” (лівий), тому що на лівому березі жив сам Величко. В Літописі згадуються такі історичні області, як Волинь, Поділля, князівство Руське, Полісся, Підгір’я, Покуття, Побужжя. Автор не локалізує їх, вважаючи загальнозрозумілими. В авторському тексті згадуються також воєводства Київське, Брацлавське Чернігівське, деякі повіти.

Величко теж дає перелік полків, але, як і Самовидець, не вказує їхніх меж: “Під час лядської комісії з козаками, яка була після війни з козацькими гетьманами Острянином та Гунею на Масловому Ставу у 1638 р., коли постановили над козаками замість гетьманів лядських комісарів... найменовано й постановлено було шестеро козацьких полків з їхньою старшиною. А саме: Черкаський, Корсунський, Канівський, Чигиринський, Білоцерківський та Переяславський.

На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків. А саме: на тому боці Дніпра 10 – Чигиринський, Каневський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Паволоцький, Кальницький і Уманський, Подільський. На цьому боці Дніпра 10 – Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніженський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський.” [33, с.134]

Бачимо, що дані про полки неточні. З 1650 по 1654 рр. на Україні було 17 територіальних полків і 3 військових. Крім того, Величко нараховує не 20, а 21 полк, тобто перелічує полки свого часу, долучивши до них полк Подільський, якого при ньому вже не було. Богуславський полк утворився за Мазешиного гетьманування. Стародубський полк було виділено з Ніжинського в 1663 р. Лубенського полку не було ще в 1657 р. – ця територія входила до Миргородського полку. Утворено Лубенський полк за Виговського. Взагалі складається враження, що перед нами чернетка до таблиці полків, старшини і полковників.

Розглянувши кожен літопис окремо, перейдемо до аналізу виділеного матеріалу. Потрібно сказати, що образ України в літописах досить насичений, в ньому присутні як стійкі, сталі компоненти, так і нечіткі, одиничні. Стійкими складовими образу України є поле, або степ, і море; вони незмінні і однаково важливі для всіх трьох авторів літописів. Степ і море символізують безкрайність, свободу дії. Козацтво славалося саме своїм умінням орієнтуватися в цій місцевості, використовувати її собі на користь. Поряд з цим, в літописах присутні і нестійкі, розмиті частини образу, переважно це особливості ландшафту – річки, ставки, болота, ліси, чагарники, балки, яруги. Сьогодні, напевно, жоден українець не зможе уявити Україну без її гірської частини – Карпат. Але якщо звернутися до текстів літописів, то побачимо, що Карпати не фігурують там жодним чином, так наче їх не було взагалі, хоча козаки неодноразово були на Поділлі, у Молдові, Румунії, Південній Польщі. З ментального світу українця XVII ст. випадали величезні простори (гори, країни) – не через те що він не знав про їх існування, просто ці простори не асоціювалися з жодним із елементів його життя, побуту.

Козацтво орієнтувалося не по сторонах світу, а по містах і країнах. Так, для орієнтації на близьких відстанях використовувалися міста-орієнтири – загальновідомі, старі міста, говорячи: це сталося там-то, неподалік від такого-то міста і т.ін. Орієнтуючись у далеких відстанях, козаки вживали назви держав: наприклад, це сталося на території такої-то держави, чи поряд з такою-то державою.

Уявлення авторів козацько-старшинських літописів про Україну як територію не однакові. Так, для С.Величка більш звичним є вживання для означення українських територій назви “Мала Росія”, Самовидець використовує лише назву “Україна”, а автор літопису Г.Греб’янки з початку літопису більше використовує назву “Україна”, але з 1667 р. він вживає назву “Україна” для означення Правобережжя, а назву “Мала Росія” – для позначення Лівобережжя. Проте для всіх трьох авторів було характерним уявлення про Україну в складі Чернігівщини, Київщини й Брацлавщини. Отримані результати дають можливість внести деякі корективи в уявлення про зміни значення назви “Україна”.

Спочатку (від перших письмових згадок про Україну до початку XVII ст.) назва “Україна” вживалася лише в територіальному значенні для позначення середнього Подніпров’я. Поширення і усталення назви “Україна” у значенні української держави і українського народу відбулося у XVII ст., в період максимального розвитку козацтва. Потрібно сказати, що в другій половині XVII ст. існувала тенденція поширення назви “Україна” і на Західну Україну. Проте через смерть Хмельницького, який не встиг “розширити межі України до Сяну і Вісли”, і через Руїну, вона не закріпилася на західноукраїнських землях [8]. На Західній Україні назва “Русь”, як самовизначення, збереглася до початку XX ст. На території Гетьманщини слово “Русь” також було поширеним – і як назва українських земель, і як самовизначення, але головним носієм його були залишки полонізованої еліти, духовенство і міщанство. Назва “Малоросія” виникла в XIV ст. [19, с.2], і закріпилася за Україною [6, с.63-64], з середини XVII ст.: спочатку у значенні всієї України (Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства), від Андрусівського перемир’я 1667 р. у значенні Лівобережжя, а з кінця XVIII ст., після поділів Польщі, і у значенні Правобережжя з Волинню і Поділлям. Але ми стверджуємо, спираючись на результати нашого дослідження, що назва Малоросія з середини XVII ст. використовувалася лише в офіційних документах, а остаточно закріпилася за Лівобережною Україною з початку XVIII ст. і то лише серед еліти суспільства (старшини, духовенства, міщан). В Літопису Самовидця використовується лише назва

“Україна”, з чого ми робимо висновок, що спільнота людей, серед якої жив і діяв Самовидець, користувалася також лише цією назвою для позначення Гетьманщини. Граб’янка і Величко представляють наступне покоління після Самовидця, при цьому Граб’янка є представником місцевої еліти (гадяцький полковник), а Величко – столичної, центральної (службовець Генеральної канцелярії). На їх прикладі ми можемо простежити темпи сприйняття українцями назви “Малоросія”. Так, у Граб’янки з початку літопису домінує назва “Україна”, а з 1667 р., в якому на його думку відбувся поділ Гетьманщини, для позначення Правобережжя вживається назва “Україна”, а для позначення Лівобережжя назва “Малоросія”. Тоді як у Величка ми бачимо повне семантичне злиття назв “Україна” і “Малоросія”. Тож можемо підсумувати, що XVII ст. стало ключовим моментом у змістовному оформленні звичної для нас назви Україна. Саме в цей період відбувається заміна загальної назви “Русь” на назву-самовизначення – “Україна”. Назва “Русь” використовувалася переважно для визначення православної частини Речі Посполитої, тоді як назва “Україна” використовувалася для визначення козацької частини “Русі” – Київщини, Чернігівщини і Брацлавщини. Назва “Україна” з другої половини XVII ст. домінує в джерелах, що мають козацьке (світське) походження.

Заміна церковних, християнських визначень територій, держав, народів на світські, народні є загальноєвропейською тенденцією. XVII ст. – це століття барокко, головною ідеєю якого було поєднання ренесансної, античної культури (науковості) і середньовічної (схоластики, теологій), і саме науковість, світськість переважила християнську культуру середньовіччя. Так, саме в цей період поступово входить у вжиток вчене слово “Європа”. Гуманітарне слово “Європа” заступає церковне поняття “християнський світ”, за яким тисячі років використання, шість століть христових походів, емоційність і благозвучність. Близько 1620 року слово “Європа” кидається у вічі як незвичне, а вже близько 1750 року вираз “християнський світ” – це лише архаїзм. Сам сенс його змінився, воно перестало бути еквівалентним “Європі” [38, с.1]. Тож усталення назви “Україна” за територією Гетьманщини у другій половині XVII ст. є частиною загальноєвропейського процесу націотворення.

Джерела та література

1. Стрелецкий В.Н. Парадигмы геопространства и методология культурной географии // Гуманитарная география. – Вып.1. – М., 2004.
2. Замятина Н.Ю. Взаимовлияние образов географических объектов: постановка проблемы. – Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – Вып.15. – М., 2002.
3. Замятин Д.М. Географические образы путешествий // Гуманитарная география. – Вып.1. – М., 2004.
4. Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн. 1: Пространство и история. – М., 1994.
5. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1991.
6. Журба О.І. Журнальний період становлення української археографії // Архіви України. – 2002. – № 1-3 (249).
7. Мороз В. Походження назви “Україна” в світлі українського історичного фольклору // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994.
8. Барвінський Б. Назва “Україна” та її поява на Закарпатті в XVII ст. // Діло. – 1939. – 6 квітня.
9. Луцький Ю. Роздуми над словом “Україна” в народних піснях // Сучасність. – 1993. – № 8.
10. Рудницький Я. Слово й назва “Україна”. – Вінніпег, 1951.
11. Кічак І. Україна – не окраїна // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 1994.
12. Багринець В. Про походження національного імені українців // Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1996.
13. Шелухин С. Назва України. – Відень, 1921.
14. Анісімова Т. До історії назви “Україна” // Український вибір: Незалежна газета українців в Росії. – 1998. – № 1–2.
15. Макачук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994.
16. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів, 1998.
17. Костомаров Н. І. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссией? // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXVII. – К., 1928.
18. Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). – К., 1998.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991.
20. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л., 1991.
21. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
22. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.
23. Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – Краків; Львів, 1943.
24. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991.
25. Заяць А.Є. Динаміка чисельності міських поселень волинського воєводства XVI – першої половини XVII ст. (1566 – 1648) // Історико-географічні дослідження на Україні. – К., 1992.

26. Лашченко Х.Г. До історичної географії Запорозжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998.
27. Трубочанінов С.В. Історична географія України: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський, 2003.
28. Джерела з історії України. Літопис Самовидця / Видання підгот. Я.І.Дзира. – К., 1971.
29. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992.
30. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., 2002.
31. Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII в.: Несколько сообщений // Известия АН СССР. – Сер. 7: Отдел общественных наук. – Л., 1934. – № 2.
32. Клепацький П.Г. Літопис С.Величка. – Полтава, 1926.
33. Величко С. Літопис / Відп. ред. О.В.Мишанич. – Т. 1. – К., 1991.
34. Митин И.И. Комплексные географические характеристики. Множественные реальности мест и семиозис пространственных мифов. – Смоленск, 2004.
35. Величко С. Літопис / Перекл. з книж. укр. мови В. Шевчук. – Т. 2. – К., 1991.
36. Twardowski Samuel Wojna domowa – Calissii, 1687.
37. Шоню П. Цивилизация классической Европы. – Екатеринбург, 2004.

Summary

In this article the questions of cossacks expanse thoughts about Ukraine are analyzed, the origin of the name «Ukraine» is investigated. The article is based on the text's analysis of the cossacks chronicles: Samovidzcha, G.Grabyanki, S.Velichka. The author came to the conclusion that perception of Ukraine by cozakdom is changed greatly during the 2nd part of XVII – 1st part of XVIII centuries, but those changes hadn't chaotic character, but they were the part of common European process of organization of nations.

В. П. Катрич, М. В. Дедков

МІСЦЕ УКРАЇНЦІВ У РАМКАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

16 років існує незалежна Україна і всі ці роки в центрі її зовнішньої політики стояло питання взаємовідносини з північним сусідом – Росією. Мінялись президенти і прем'єри, а це питання знову і знову треба було вирішувати з урахуванням того, як до нього ставились у різних колах суспільства і різних регіонах України.

У чому неоднозначність цього ставлення? У тій етнополітиці, яку Росія протягом понад 250 років проводила стосовно українців, їх мови, культури, релігії.

Лояльність підданих щодо держави та правлячої династії – головний стрижень Російської імперії. Тому лояльність українців для Росії мала першочергове значення. Саме від неї залежало, який щабель в етнічній ієрархії займали українці серед інших народів Росії. Дана стаття присвячена аналізу змін у ставленні Російської імперії до українців протягом XVII – початку XX століть. Звідси витікає і актуальність для сьогодення основних положень статті.

Дослідження, присвячені місцю українців в рамках Російської Імперії, були і раніше, та в 90-ті роки XX століття і на початку XXI століття знову зростає інтерес істориків до цієї проблеми. Серед робіт, що характеризують етнополітику Росії по відношенню до України та українців, ми виділяємо праці Я. Грицака, А. Капелера, Г. Півторака [1; 2; 3; 4]. Знайомлять читачів з особливостями етнонаціональної політики Російської Імперії також колективні монографії [5; 6].

У Російській Імперії, як і в інших багатонаціональних державах, такі чинники, як мова, культура і, як правило, навіть релігія, відігравали провідну роль. Найважливішими ж елементами легітимзації й організації були государ і династії, становий порядок суспільства та імперська ідея.

Лояльність підданих щодо держави та правлячої династії – головний стрижень Російської Імперії. Тому лояльність неросійського населення околиць, у тому числі і України, мала для центру першочергове значення.

У XVII ст. українці сприймалися імперським центром як ненадійні козаки. Принаймні певна їх частина була пов'язана зі степом і тому вважалася бунтівницькою і спроможною на зраду. До того ж часті коливання Б. Хмельницького і його послідовників у політичній орієнтації між Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Османською імперією лише посилювали таку недовіру. Починаючи з XVIII ст., центр вважав щонайменше частину українців нелояльними сепаратистами, мазепинцями [1, с.81-85].

Недовіра центру до української еліти змінювалася з поступовою інтеграцією козацьких вищих прошарків гетьманства в російське дворянство. Починаючи із середини XVIII ст., багато хто з її представників – К.Розумовський, О.Безбородько, П.Завадовський, В.Кочубей та інші – були на службі у царів.

Козаки – бунтівники та мазепинці – поступово перетворювалися на малоросів, вірних слуг династії. Так, у першій половині XIX ст. у громадській свідомості Росії став переважати позитивний образ малоросів, що сприймався як колоритний варіант російського народу.